

ПИТАННЯ СИНТАКСИЧНОЇ НОРМИ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ 20-х РОКІВ ХХ ст.

У статті з'ясовано особливості висвітлення синтаксичної норми української літературної мови на сторінках періодичних видань 20-х років ХХ століття. Встановлено, що розглядувані на сторінках журналів 20-х років ХХ століття проблеми синтаксичної норми мали переважно практичне спрямування.

Ключові слова: українська літературна мова, мовна норма, синтаксична норма, періодичне видання.

ХІХ – початок ХХ століть у своєму розвитку були досить насиченими на усілякі події у найрізноманітніших сферах людського буття. Історичні, економічні, політичні події тощо мали певний вплив і на розвиток мов. Проте українська мова в цей період зазнала чи не найвідчутніших змін у своєму розвитку. Цей період можна схарактеризувати як період закладення наукових основ формування нормативних засад української літературної мови.

Українська мовознавча наука ввійшла у друге десятиліття ХХ ст. із солідним науковим доробком, в якому аналізуються фонетичні та лексичні (переважно), морфологічні, синтаксичні явища української мови. Згадати хоча б таких видатних особистостей, як І. Верхратський, Т. Гартнер, В. Гнатюк, Б. Грінченко, П. Залозний, А. Кримський, М. Левицький, М. Максимович, І. Нечуй-Левицький, О. Огоновський, О. Павловський, В. Самійленко, С. Смаль-Стоцький, І. Франко.

В останні три десятиліття мовознавці виявляють посилену зацікавленість до напрацювань своїх колег цього періоду, а особливо періоду «золотого десятиліття» (В. Авраменко, Г. Бідер, Н. Білецька, Н. Глібчук, А. Грищенко, М. Железняк, М. Жовтобрюх, Є. Кравченко, І. Марушкевич, Л. Масенко, Г. Мацюк, Т. Мельник, Л. Мовчун, Л. Струганець, З. Терлак, Р. Трифонов, О. Черемська та ін.), проте ці зацікавлення здебільшого стосуються лексичного, лексикографічного аспектів або наукового доробку окремих авторів.

Мета цієї розвідки – розглянути особливості висвітлення синтаксичної норми української літературної мови на сторінках періодичних видань 20-х років ХХ століття.

Літературна мова є взірцем, з одного боку, а з іншого, – носієм, виразником, репрезентантом літературної норми. Норма – явище динамічне, хоча й вона може бути непомітною для кількох поколінь людей. Дотримання норм полегшує використання літературної мови, сприяє вмілому використанню мовно-виражальних засобів різних функціональних стилів. Норми також «захищають» літературну мову від різнорівневих елементів територіального, соціального, професійного тощо діалектів, просторіччя, вульгаризмів та ін. Усе це сприяє тому, що літературна мова здатна якісно виконувати належні їй функції, зокрема культурноносу. Такі міркування пронизують уміщені на сторінках періодичних видань статті мовознавців 20-років ХХ століття.

Проте на відміну від попередніх це десятиліття характеризується підвищеною увагою до синтаксичних явищ, бо «не правопис у власному розумінні цього слова, не встановлення відношення між слуховою формою мови і засобами графічної її передачі [...], – ні не це завдає нам клопоту, а брак літературної норми, брак усталених граматичних форм обов'язкових до вжитку в літературній мові, брак того, що дає мові сформованість, веде до поширеності і переваги одних форм над другими [...]. Що культурніша мова, то усталеніші граматичні норми вона має»¹ [2, 62–63]. А Микола Сулима підкреслював, що «до синтаксичних явищ треба ставитися якнайуважніше та якнайобережніше, бо це ж – архітектура мовна» [26, 140].

Вдаючися до образності, мовознавці порівнювали лексичний матеріал з цеглинкою, а синтаксис – з основою, базисом або з цементом, який об'єднує одиничне в конкретне: слово «тільки в живому сполученні з іншими елементами речення [...] перестає бути вирваною з одної суцільної будівлі цеглиною й стає фрагментом витонченої й складної людської думки» [10, 59]. На відміну від лексичних норм, які досить чутливі до екстралінгвістичних чинників, синтаксичні норми менш сприйнятливі до таких змін, й оскільки «не зношуються й не втрачають свого значення, як це буває зі словами» [14, 33], то й становлять основу мови – «найважливішу основу кожної мови, що без неї зостається рабське копіювання з чужої мови» [10, 60]. Будь-які зміни в

¹ Тут і далі, цитуючи, зберігаємо оригінальні стилістику, орфографію і пунктуацію.

синтаксисі менші помітні, але глибші, а отже, впливатимуть на мовну систему загалом, адже саме в синтаксисі виявляється національна специфіка мови, тому чужі впливи є вкрай небажаними.

М. Гладкий стурбований подальшою стихійною русифікацією мови, яка «може призвести до утворення нового жаргону однаково далекого та незрозумілого й укр. селянським масам і напівукраїнозваному міському пролетаріатові» говорить про те, що «особливо загрожений нормальний розвиток української культурної мови в найделікатнішому своїм пункті – у синтаксі, стилістиці, фразеології, цеб-то якраз у тому, що становить найяскравішу своєрідну й колоритну частину індивідуальності всякої мови, даючи змогу найкраще висловлювати найтонші почуття, найгостріше обточувати думку й промовляти до душі народнім масам» [9, 205]

Крім того, лінгвісти визнають, що питання синтаксичної норми важчі і серйозніші та в україністиці вивчені менш, ніж інших видів норм. Такий стан справ зумовлений тим, що «із синтаксою бо кожної мови зв'язано безліч найрізноманітніших і тимчасом дуже серйозних моментів ритму та мелодії в мові, сила-силенна так званих стилістичних нюансів. [...] ...безоглядно викинувши з мови якусь конструкцію, іноді можна збіднити ту мову, позбавити її якогось потрібного нюансу, вкоротити її стилістичного діапазону» [26, 138–139].

Розглядувані на сторінках журналів 20-х років ХХ століття проблеми синтаксичної норми переважно мають практичний характер: науковці подають поради щодо того, яка саме граматична форма є правильною, ґрунтовно або поверхово мотивуючи при цьому свою позицію. Теоретичні аспекти синтаксичної норми не розглядають, хоча приділено увагу таким теоретичним питанням:

функції літературної мови (М. Гладкий [11; 12; 13; 18; 21; 24; 26]. В. Петрусь, скажімо, уважає, що українська літературна мова має стати «гнучке добірне знаряддя культурно-соціального спілкування, за дійсний «засіб до вислову розчленованої мисли» та задовольнятиме і робітника, і вченого, і урядовця» [22, 54];

критерії літературної мови (зауважимо, що в російському мовознавстві тих років ці питання не мали широкого обговорення) [26];

тенденції сучасного і перспективного розвитку літературної мови. М. Гладкий констатує, що «сучасна українська, спершу газетна, а далі й взагалі культурна мова переймає гірші тенденції сучасної російської газетної мови, що в основі своїй мають стару газетну мову передреволюційної буржуазної доби», а основою мови пролетарів повинна стати селянська мовна основа [13, 78].

В. Петрусь уважає, що друковане слово через «механізацію елементів літературно-язикового досвіду» (а це один із найпростіших і найлегших способів) «стимулює промовно-язикові способи вислову, у межах літературно-язикового досвіду, їх регулюючи та унормовуючи» [22, 59]. До елементів, які піддаються «промовній механізації», належать і словосполучення. Проте автор не подає жодних нормативних порад, а тільки декларує своє бачення механізації мови.

Чи не в кожній розвідці автори подають конкретні пропозиції для подальшого інтенсивного, якісного розвитку української літературної мови, для покращення рівня оволодіння нормами літературної мови тощо. Наприклад: «Держава повинна вимагати від наших наукових установ, давши їм відповідні матеріальні можливості, щоб вони як-найхутчіє і як-найповніше розробили скарби української народної мови й дали змогу всім черпати звідти обіруч влучні мовні конструкції, невмирущі живі й близькі масам образи, дотепні звороти, щирий народній колорит і все те, що заощаджує нашу психічну енергію, що полегшує освіту народові» [13, 78]. Крім того, уважали за доцільне і за потрібне створити кафедру культури українського газетного слова при Інституті журналістики, вищим науковим установам (Історико-філологічному відділові Всеукраїнської академії наук та Інституту наукової української мови) суттєво поживавити роботу щодо питань проблем розвитку української літературної мови, а також затвердити проект Державної правописної комісії, контролювати мову шкільних підручників, дитячої літератури, періодично проводити з'їзди, конференції з мовних питань тощо [6, 68; 9, 208].

М. Сулима стверджував: «Широкий інтерес до української мови й державна потреба культури тієї мови – дуже поважні аргументи й стимули до того, щоб про українську мову ми писали й говорили [і не тільки говорили!] як-найчастіше [...] [23, 25]. І радить відповідним органам Наркомосу «серйозно подбати про літні, напр., курси української мови й українознавства для масового вчителя. А за лекторів на ті курси слід мобілізувати не домотканих знавців, а робітників науково-дослідних секцій української мови, письменства, історії то-що» [23, 25; 26, 134]. Щоб прискорити процес уодностайнення підходів до тлумачення синтаксичних явищ української літературної мови, варто було б організувати періодичні конференції викладачів

української мови, видавати спеціальний періодичний журнал, присвячений справам української літературної норми [26, 133]

На думку В. Петруся, «...справа інтенсифікації мовної норми набуває значіння органічної потреби в нашій суспільстві; воно прагне правдивих методів, на найбільшу продукцію розрахованих» [22, 54–55]. І далі: «Увесь зміст нашої статті говорить за необхідність широкого, в державному масштабі організованого, раціонального самовиховання мас через найголовнішого чинника літер.-мовної норми – книжку, друковане (й графічне) слово взагалі» [22, 61]

Автори наукових розвідок звертають увагу на те, що вчителі мають досить невеликі, поверхові знання зі синтаксису мови. Покращенню цих знань не сприяють наявні навчальні, наукові видання, оскільки в них одні й ті ж синтаксичні явища по-різному подані, тому радять учителям, учням скористатися конкретними джерелами, в яких матеріал відповідає «духові» мови. М. Сулима, наприклад, радить підручники і посібники Г. Іваниці, О. Синявського, П. Горещького і І. Шалі, О. Курило, В. Сімовича, хоча застерігає від бездумного використання фразеологічних додатків до «Уваг...» О. Курило [23, 32]

Серед синтаксичних питань, що цікавлять мовознавців 20-х років ХХ століття, можна виокремити дві групи: а) синтаксичні норми на рівні граматичної сполучуваності слів і б) синтаксичні норми на рівні речення.

Синтаксичні норми на рівні граматичної сполучуваності слів. Серед цих синтаксичних норм виділяємо такі, що стосуються:

– уживання прийменників у словосполученнях [5; 6; 13; 24; 27], зокрема прийменника *по*. І М. Гладкий, і М. Сулима, і С. Гаєвський констатують: поради щодо вживання прийменника *по*, тобто або використовувати безприйменникову синтаксичну конструкцію, або синтаксичну конструкцію з прийменниками *за*, *щодо*, пересічний громадянин сприймає беззастережно, і результатом є не тільки неправильне вживання прийменника *за*, а й комічно-абсурдні словосполучення/речення, наприклад: «маю на увазі одну статтю, де якось симптоматично говориться про те, що «на Україні вже ніколи не будуть мухи лазити *по* столі, а *за* столом», хоч і «не за горами той час, коли ми таки... дозволимо нашим мухам лазити й *по* столі» [27, 75];

– часових зворотів (наприклад, *найближчими днями (у найближчі дні)*², які поступово стають фразеологізованими. На конкретних прикладах показано, який шлях вони проходять, поки «натрапить на питому їй українську народню основу» [6, 66];

– недоланих синтаксичних мовних фігур («абстрактних формул»), які засмічують мову, ускладнюючи її сприйняття [5; 8; 16; 28];

– узгодження прикметника в числівниковому словосполученні на зразок *три струнки (струнких) юнаки (юнака)* [25, 14; 26, 140] та ін.

Синтаксичні норми на рівні речення охоплюють таке:

– проблемні питання речень з предикативами на *-но*, *-то*: М. Сулима, М. Гладкий, С. Гаєвський заперечували можливість уживання в цих реченнях і орудного відмінка на позначення суб'єкта дії, і дієслівної зв'язки *бути* (у формі середнього роду минулого та формі третьої особи майбутнього часу) [1, 73; 6, 68; 25, 14; 26, 140]. Натомість О. Курило, вважаючи речення з предикатами на *-но*, *-то* активними, пише: «Присудкові дієприслівники з інструменталем дійової особи («Це мною прийнято до відома») ширяться в українській літературній мові під впливом відповідних російських підметових зворотів, впливом, підсиленням аналогією до відповідних українських зворотів з інструменталем знаряддя, а надто до тих зворотів, де іменник, виражений в інструменталі знаряддя, є назва живої істоти...»³ [19, 28]

– пусті слова в структурі речення [9, 205; 27];

– зловживання пасивними конструкціями [6] і конструкціями з віддієслівним іменником [13; 15; 16]. М. Гладкий підтримує погляд О. Курило про те, що заміна дієслова на віддієслівний іменник шкодить мові. Адже зловживання віддієслівним іменником а) нівелює категорію часу, виду, які для речення є одними з визначальних, бо формують його предикативність; б) робить речення обтяженим «пустими», надлишковими словами; в) перенасичує однотипними відмінковими формами, зокрема формами родового відмінка [13, 73–74]. Характеризуючи таку

² У дужках подано, з погляду авторів, ненормативні граматичні форми.

³ Зауважимо, що в «Увагах...» О. Курило називала такі форми пасивними і стверджувала, що «вони не тільки граматично безпідметові: в них узагалі нема дієвої особи, в дієприслівникові-присудковій лежить поняття *хтось зробив*; інструменталь дієвої особи тут зайвий і з логічних причин неможливий» [Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – С. 55].

засмічену мову, автор не шкодує негативних епітетів: «... від усього цього українська мова тільки гіршає, засмічується й переводиться на бридкий заязлений інтелігентський жаргон» [13, 75]. І зрештою підсумовую, що «...сучасна українська, спершу газетна, а далі й взагалі культурна мова переймає гірші тенденції російської газетної мови...» [13, 78].

Зауважимо, що питання синтаксичної норми мовознавці переважно розглядали на матеріалі публіцистичного (газетного) стилю, розуміючи під *синтаксисом* газетної мови – «стиль газетної мови, як певну систему літературних способів і метод для впливу на читача [13, 73]

Усі питання синтаксичної та інших норм активно обговорювалися, і сторінках періодичних видань розгорнулася справжня дискусія, метою якої було унормування й популяризація української мови. У цій дискусії автори висловлювали свої міркування з наболілих, актуальних синтаксичних проблем, підтримували або заперечували погляди своїх колег, критикували їх [1; 2; 9; 17; 20; 27; 30]. А редакція журналу «Життя й революція»⁴, друкуючи 1926 року статтю С. Гаєвського «Механізація мови», зазначає: «Містячи статтю С. Гаєвського, редакція хоче продовжити розпочату вже на шпальтах журналу дискусію про нашу літературну мову. Питання уніфікації нашої літературної мови і правопису – то є питання величезної культурної ваги особливо тепер, коли до української культурної роботи приєднуються, в наслідок українізації, все нові шари радянського суспільства. [...] Сподіваємося, що на питання в цій статті тов. Гаєвського відгукнуться ще й інші фахівці, культурники і просто практики» [1, 71]. Протягом наступних двох років дискусія активно продовжувалася.

На сторінках періодичних видань міститься також інформація про роботу наукових семінарів, комісій, секцій Харківського наукового товариства, про диспути щодо шляхів розвитку української мови [17; 20; 25; 29]. Зокрема в доповіді Г. Голоскевич зазначив, що «нам потрібна нормалізація мови, потрібна вона для преси, для науки, для широкого культурного життя. [...] Для дальшого розвитку мови нам треба її нормалізувати, нам треба мати науковий правопис, науково розроблену граматику з синтаксою та стилістикою, словники живої мови, – історичний та науково-технічних термінів» [29, 91].

У Харкові з 1924 року (і до середини 30-р. ХХ ст.) існувало Харківське наукове товариство, яке об'єднувало дослідників різних ділянок і викладачів харківських вишів. Серед шести секцій товариство існувала й мовознавчо-літературна, яку наприкінці 1926 року реорганізовано, і з січня 1927 року почала роботу секція мови. Ця секція мала кілька підсекцій, зокрема підсекцію прикладного мовознавства (утворена 27 березня 1927 року), засідання й доповіді якої «завсідги притягали численну аудиторію, що з цікавістю стежила за доповідями й досить активно на них реагувала»⁵. Секція розробляла низку тем, між якими – «Літературна мова й народні говори». На цю тему було виголошено кілька доповідей, зокрема доповіді М. Сулими «Літературна норма в українській синтаксі»⁶, Б. Ткаченка «До проблеми лексики в сучасній українській літературній мові», С. Попова «Типичні помилки в мові слухачів».

Аналіз уміщених на сторінках журналів напрацювань мовознавців 20-х років ХХ століття в царині синтаксису дав змогу констатувати:

1. Мовознавці одностайно вважали пресу одним із найважливіших і найдієвіших засобів у формуванні літературної норми загалом і синтаксичної зокрема.

2. До синтаксису потрібно ставитися якнайуважніше, а синтаксичні варіанти слід оцінювати диференційовано, враховуючи об'єктивний результат мовного розвитку.

3. На шпальтах періодичних видань 20-х років ХХ століття публікували свої наукові розвідки невелика кількість мовознавців. Матеріали цих наукових статей увійшли до ґрунтовних монографічних праць.

4. Сподівання науковців 20-х років ХХ століття не справдилися. На разі статті з культури мови, підручники, навчальні посібники, наприклад з дисциплін «Ділова українська мова», «Українська мова (за професійним спрямуванням)» рясніють тими ж прикладами на порушення синтаксичної норми, що подані в розвідках розглядуваного періоду. Суперечливі, дискусійні питання синтаксичної норми української літературної норми, які науковці порушували й намагалися вирішити протягом 20-х років ХХ століття, сьогодні знову актуальні й потребують різноаспектних ґрунтовних досліджень

⁴ Журнал «Життя й революція» – щомісячник громадського життя, літератури й науки. Виходив упродовж 1925–34 років у Києві за ред. О. Дорошкевича, М. Терещенка, Є. Черняка, І. Лакизи та ін. Вийшло 112 чисел.

⁵ Бюлетень Харківського наукового товариства. – 1927. – № 1(3). – С. 17.

⁶ Матеріали цієї доповіді стали основою для статті «Проблема літературної норми в українській мові», опублікованій у четвертому числі за 1928 рік журналу «Шлях освіти».

5. Українська мова й на далі «живе» в несприятливих умовах: зрусифікований мовно-інформаційний простір, відсутність дієвої державної мовної політики і підтримки тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаєвський С. Механізація мови / Степан Гаєвський // Життя й революція. – 1926. – № 8. – С. 71–68.
2. Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови / Всеволод Ганцов // Життя й революція. – 1925. – № 10. – С. 61–65.
3. Гладкий М. Дещо про нашу провінціальну пресу українською мовою / Микола Гладкий // Більшовик. – № 188. – 22 серпня 1923 р.
4. Гладкий М. Дещо про нашу провінціальну пресу українською мовою / Микола Гладкий // Більшовик. – № 189. – 23 серпня 1923 р.
5. Гладкий М. Культура українського слова / Микола Гладкий // Більшовик. – № 25. – 31 січня 1924 р.
6. Гладкий М. Мова нашої преси (До проблеми культури українського слова) / Микола Гладкий // Життя й революція. – 1926. – № 6. – С. 61–68.
7. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / Микола Гладкий // Життя й революція. – 1928. – № 11. – С. 128–134.
8. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / Микола Гладкий // Життя й революція. – 1928. – № 12. – С. 139–156.
9. Гладкий М. Проблема культури українського слова / Микола Гладкий // Життя й революція. – 1927. – № 2. – Т. I. – С. 200–208.
10. Гладкий М. Синтакса нашої газетної мови / Микола Гладкий // Червона преса. – 1927. № 8–9. – С. 59–63;
11. Гладкий М. Синтакса нашої газетної мови / Микола Гладкий // Червона преса. – 1927. – № 10. – С. 41–45.
12. Гладкий М. Справа популяризації наукового знання / Микола Гладкий // Життя й революція. – 1928. – № 8. – С. 144–154.
13. Гладкий М. Стабілізація української мови / Микола Гладкий // Життя й революція. – 1927. – № 4. – Т. II. – С. 70–78.
14. Гладкий М. Стилїстика, як праця газетяра-журналіста / Микола Гладкий // Червона преса. – 1928. – № 5. – С. 30–36.
15. Гладкий М. Суть популярного викладу (Проблема газетної мови) / Микола Гладкий // Червона преса. – 1928. – № 4. – С. 30–37.
16. Гладкий М. Фразеологія газетної мови / Микола Гладкий // Червона преса. – 1928. – № 1. – С. 39–48 ; № 2. – С. 37–43.
17. Диспут «Шляхи розвитку української літературної мови» / Б. а. // Життя й революція. – 1925. – № 10. – С. 101–102.
18. Довгань К. На давніх позиціях: Про сучасну українську літературну мову / К. Довгань // Життя й революція. – 1925. – № 11. – С. 52–54.
19. Курило О. Про українські безособові конструкції з присудковими дієприслівниками на **-но, -то** / Олена Курило // 36. секції граматики української мови. – 1930. – Кн. 1. – С. 3–30.
20. Левченко Г. Праця лінгвістичної секції літер.-лінг. семінару вищого типу при К.І.Н.О. / Григорій Левченко // Життя й революція. – 1926. – № 7. – С. 102–103.
21. Ніковський А. Розвиток літературної мови / Андрій Ніковський // Життя й революція. – 1925. – № 8. – С. 26–
22. Петрусь В. Техніка язика / Володимир Петрусь // Життя й революція. – 1926. – № 1. – С. 53–62.
23. Сулима М. З приводу наших мовних злиднів / Микола Сулима // Радянська освіта. – 1927. – № 2. – С. 25–33.
24. Сулима М. Ленін В. І. і мовна справа / Микола Сулима // Радянська освіта. – 1928. – № 4. – С. 14–19.
25. Сулима М. Літературна норма в українській синтаксі. Доповідь проф. М. Сулими [19-V 1927 р.] // Бюлетень Харківського наукового товариства. – 1927. – № 2. – С. 13–15.
26. Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові / Микола Сулима // Шлях освіти. – 1928. – № 4. – С. 132–143.
27. Сулима М. Регулятори й дисонатори української літературної мови / Микола Сулима // Життя й революція. – 1927. – № 1. – С. 74–78.
28. Сулима М. Фразеологія Миколи Хвильового // Червоний шлях. – 1925. – № 1–2.
29. Українська мова та шляхи її розвою // Життя й революція. – 1925. – № 11. – С. 91.
30. Хвойняк П. «Наша газетна мова» М. Гладкого / П. Хвойняк // Червоний шлях. – 1929. – Ч. 1. – С. 279–281.

Статья посвящена особенностям освещения синтаксической нормы украинского литературного языка на страницах периодических изданий 20-х годов XX в. Установлено, что проблемы синтаксической нормы имели чаще всего практический характер.

Ключевые слова: украинский литературный язык, языковая норма, синтаксическая норма, периодическое издание.

The article deals with the peculiarities of syntactic norm of the Ukrainian literary language elucidation on the pages of the 1920s periodicals. It was ascertained that the problems of syntactic norm which were examined on the journal pages of the 1920s mostly have practical character.

Key words: the Ukrainian literary language, language norm, syntactic norm, periodical.